

חובת הציבור בחינוך

ראשי פרקים

חובת האב לחנך את ילדיו
חובת חינוך המוטלת על הקהילה
חובת התשלום
מסקנות

חובת האב לחנך את ילדיו

נאמר בתורה (דברים ו) "ושננתם לבניך ודברת בם". מכאן למדה הכרייתא (קדושין כט,א): "האב חייב בבנו למולו ולפרותו, וללמדו תורה, ולהשיא אישה, וללמדו אומנויות; וי"א אף להשיטו במים." אח"כ מביאה הגמרא, "ר' יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנויות, כאילו מלמדו ליסטות." מדברים אלו ניתן ללמוד, שאב חייב ללמד את בנו הן תורה והן מקצוע.

הרמב"ם (הל' דעות א,א) כתב: "אבל קטן, אביו חייב ללמדו תורה, שנא' ולמדתם אותם את בנכם." הרמב"ם סובר, שחובת האב ללמד את בנו נובעת הן מחובתו זו של האב, והן מחובתו של אדם ללמוד תורה. ילד זה קטן הינו, ולכן האפשרות היחידה לקיום מצוותו של הילד הינה שאביו ילמדו.

מיד לאחר שהביא הרמב"ם את חובת האב לחנך את בנו, הוא הוסיף מיד:

כשם שחייב אדם ללמד את בנו, כך הוא חייב ללמד את בן בנו ... ולא בנו ובן בנו בלבד, אלא מצווה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים, אעפ"י שאינם בניו, שנאמר "ושננתם לבניך" — מפני השמועה למדו, בנך אלו תלמידך, שהתלמידים קרויין בנים, שנא' "ויצאו בני הנביאים". א"כ למה נצטווה על בנו ועל בן בנו? להקדים בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חברו. נמצאנו למדים שיש חובה על אדם ללמד גם את בן חברו. יתכן שלפנינו מקור ראשון לחיוב הקהילה לדאוג לחינוך ילדיה.

חובת חינוך המוטלת על הקהילה

המקור הראשוני לחובת החינוך הפורמאלי נדון לעיל — חייב אדם ללמד את בן חברו. הרמב"ם (הל' תלמוד תורה א,ג) כתב: "וחייב אדם לשכור

מלמד לבנו ללמדו. משמע, קיימת חובה על האב לשכור מלמד לבנו, וקיימת חובה על אדם ללמד את בן חברו. האם חלה הלכה זו רק על אדם שאינו יכול ללמד את בנו, אולי מקוצר זמן ואולי מקוצר דעת? מדברי הרמב"ם לא משמע כך. הרמב"ם פוסק, שחייב אדם לשכור ... ואינו מסייג זאת רק למי שאינו יכול ללמד את בנו.

בלחם-משנה (שם) מסתפק אם זה שכתב הרמב"ם "וחייב לשכור" הוא מדרבנן או מדאורייתא. ומשיב, שחובה זו מדרבנן, ומקורה הוא בדברי הגמרא בתקנתו של ר' יהושע בן גמלא, שתיקן קיומם של בתי ספר. הלחם-משנה סובר, א"כ, שחובת אב (כל אב) לשכור לבנו מלמד, נובעת מהחובה להתקין בתי ספר. לפני שארון במקור החובה להתקין בתי ספר ברצוני לציין, שאם אכן זו מקורה של החובה לשכור מלמד, הרי שחובתו זו של האב נובעת מחובת הקהילה להקים בתי ספר, וא"כ קיימת השלמה לחובה הקהילה. הקהילה חייבת להקים בתי"ס, והאב חייב לשלם ולשלוח את ילדיו.

תקנת ר' יהושע בן גמלא

בתלמוד הבבלי (בבא בתרא כא,א) נאמר:

ברם זכור אותו האיש לטוב, ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל. שבתחילה מי שיש לו אב, מלמדו תורה; מי שאין לו אב, לא היה למד תורה. מאי דרוש? "ולמדתם אותם" — ולמדם אתם. התקינו שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים. מאי דרוש? "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". ועדיין, מי שיש לו אב, מעלו ומלמדו; מי שאין לו אב, לא היה עולה ולומד. התקינו שיהיו מושיבין בכל פלך ופלך, ומכניסין אותו כבן ט"ז וכבן י"ז. ומי שהיה רבו כועס עליו — מבעט ויוצא. עד שבא ר' יהושע בן גמלא ותיקן, שיהיו מושיבין בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותו כבן שש כבן שבע.

בתלמוד הירושלמי (כתובות סוף פ"ה) נאמר:

שמעון בן-שטח התקין שלושה דברים: שיהא אדם נושא ונותן בכתובת אשתו, ושיהיו התינוקות הולכין לבית הספר. והוא התקין טומאה לכלי זכוכית.

ברור שאין תקנות ר' יהושע בן גמלא (שהיה כהן גדול) ושמעון בן-שטח זהות. הרב ישראל דבורץ (בענין תקנת ר' יהושע בן גמלא — "תבונה" חוב' יא, תשיא עמ' לז-מא) דן בסוגייה זו, ומצטט את "הגאון החכם הלוי" (דורות ראשונים ח"א ג,כו) הסובר, ששניהם תיקנו אותה התקנה, אך שמעון בן שטח השתדל שהתקנה תיקרא על שמו של יהושע בן גמלא, משום שחשש שהצדוקים, שביודעם שמעון בן שטח תיקן, וביודעם שהוא מראשי הלוחמים בשיטתם, יאבקו בתקנה. מנגד, אם יחשבו שר' יהושע בן גמלא תיקן, לא יעשו זאת.

הרב דבורץ אינו מקבל אפשרות זו, ומקשה עליה שתי קושיות: האחת — איננו בטוחים כלל שר' יהושע בן גמלא ושמעון בן שטח היו בני אותו הדור. והשניה — אם התקנה נתקנה על שמו של ר' יהושע בן גמלא, כיצד ידעו חכמי התלמוד הירושלמי שידו של שמעון בן שטח בדבר? ואם לא נשתכח הדבר, מה הועילו חכמים בתקנתם — אף הצדוקים יוכלו לדעת זאת? וגם אם ידעו זאת דור אחר-כך, מאי מהני?

הרב א' הלביץ ("אחריות צבורית למוסדות חינוך", שבילי-החינוך חוב' כב, תשכב עמ' 67) מסכים עם הרב דבורץ, וקובע על כן שהיו ארבעה שלבים בתקנת החינוך:

שלב א — החינוך המעשי: כל אב מלמד את בנו

אין הכוונה שהאב לימד תמיד, אלא, שהאחריות לחינוך הבן היתה מוטלת על האב. אמנם אין בשלב זה התערבות ציבורית ישירה מבחינת אחריות הציבור, אך בהחלט יתכן שהיו מוסדות לימוד. כאלה מוצאים אנו כבר בתקופת בית המקדש הראשון, כנאמר בספר מיכה (גיא) "כהניח במחיר יורו". וכן במלאכי (ב,ז) "כי שפתי כהן ישמרו דעת, ותורה יבקשו מפיהו". על יהושפט המלך נאמר (דה"י ב יז,ז) ששלח שריו "ללמד בערי יהודה ועמם הלוי" — חרי לפנינו בית-ספר ממוסד. עזרא לימד — "כי עזרא הכין לבנו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט" (עזרא ז,י). על כן נקראו חכמי ישראל בימי עזרא — סופרים. אמנם רוב המוסדות היו מוסדות למבוגרים, אך לעניננו אלו מוסדות חינוך.

היו אמנם יסודות של הוראה ממוסדת בישראל, אך לא היה גוף מרכזי שטיפל בחינוכם של כל הילדים, ובתוכם הילדים היתומים. יתכן שדאגו לחינוך היתומים כחלק ממצות צדקה. זאת מוצאים אנו במקורות רבים, המציינים את דאגת חכמים ליתומים מבחינה כלכלית ומוסרית. אך גוף מאורגן ומסודר טרם נוסד.

שלב ב — התענינות ציבורית בחינוך

יתכן וראשי העם הבינו, שאין לכלול את החינוך בתוך דאגתם הכללית לצרכי היתומים, ולכן החליטו להקים מרכז לחינוכם. אם זו כוונת התקנה, מדוע לא פתרה התקנה בעיה זו? ולעניננו: אם התקנה היתה רק ליתומים, איננו יכולים להסיק מכך על אחריות הציבור לחינוך הילדים. אך אם התקנה היתה לכלל ילדי ישראל, הרי לנו לקיחת אחריות על חינוכם של הילדים ע"י הציבור.

א' הילביץ כותב, שבשלב השני רצו לדאוג לחינוכם של ילדי ירושלים, שאביהם אינו יכול ללמד. בשלב הראשון היה כל הלימוד מסור להורים. וכאשר ראו שיש בורים שאינם יכולים ללמד את ילדיהם, ייסדו בתי ספר מרכזיים בירושלים.

סביר להניח ששלב זה היה בתחילת בית שני, כאשר ירושלים החלה לתפוס מקום מרכזי מבחינה רוחנית. הדבר תואם אם ידיעותינו על תקופה זו, שכן נא' בגמרא (ב"ב כא,ב) "עזרא תיקן להם לישראל שיהיו מושיבין סופר בצד סופר". וכן באבות דר' נתן (פרק יב:) וכן מי שעובר עברה והוליד ממזר, אומרים לו: "ריקה חבלת בעצמך? חבלת בוא" שאותו ממזר היה רוצה ללמוד תורה עם אותם התלמידים שהיו יושבין ושונים בירושלים. והיה הממזר הולך עממן עד שהגיע לאשדוד, עומד שם ואומר: "אוי לי, לו לא הייתי ממזר כבר הייתי יושב שונה בין התלמידים שלמדתי עד עכשיו, ולפי שאני ממזר איני יושב ושונה בין התלמידים", לפי שאין ממזר נכנס לירושלים כל עיקר ...

ממאמר זה ניתן ללמוד שהתלמידים למדו קודם בעריהם, ואח"כ הלכו יחדיו ללמוד בירושלים ברור שהמאמר דן בתקופת עזרא, שכן לא מצינו גזירה שאסור לממזר להכנס לירושלים. יתכן שהכוונה לתקופת עזרא, שצווה לגרש נשים נוכריות ואת בניהן, וכנראה "שבחדא מחתא" ציוה לגרש פסולי חיתון שדינם מיתה עם ילדיהם הממזרים.

גם בתקנה זו לא היה די, משום שלא כל ההורים היו מביאים את ילדיהם ללמוד. וכן טרם נפתרה בעית הילדים היתומים. על כן נתקנה התקנה להקים בתי ספר בכל עיר ועיר.

שלב ג — להקים בתי ספר בכל עיר ועיר

קצת קשה על תקנה זו, שאם אכן היתה קיימת בתקופת בית שני, מדוע איננו מוצאים את ביטולה בגזרות השמד? הייתכן ששלטון יון, ששקד כל כך לעקור את מהות העם, לא הבין את מרכזיות החינוך, ולא גזר על ביטולו? ואולי לכך התכוון מחבר ספר חשמונאים בכתבו (חשמונאים א א,ד) "ויקראו את ספרי תורת ה', וכל הקורא בה ימות".

לאחר תקנה זו נשארה בעית התלמידים שהגיעו ללמוד בגיל ההתבגרות (16-17), וכאשר כעס עליהם הרב, היו "מכעטים ויוצאים". ועל כן נתקנה, כמשלימה, התקנה להוליך את הילדים בגיל צעיר ללמוד.

שלב ד

לפי דברי הרב דבורץ תקנת ר' יהושע בן גמלא היתה להתקין בתי ספר, ותקנת שמעון בן שטח היתה לחייב את הילדים ללמוד באותם בתי ספר. תקנה אחת ללא רעותה לא פותרת את הבעיה. לא ניתן לחייב את ההורים לשלוח את ילדיהם, מבלי שקיימים בתי ספר; ולא כדאי לייסד בתי ספר, אם אין מחייבים את ההורים.

ברור, שלאחר תקנת ר' יהושע בן גמלא ותקנת שמעון בן שטח הפך הציבור לאחראי לחינוך הילדים. קשה עדיין להחליט האם היה הציבור אחראי

בלעדית, או שהאחריות נחלקה בין הציבור להורים. לסוגיה זו השלכה הלכתית מעניינת: אם הציבור אחראי בלעדית לחינוך הילדים, כלומר האחריות להוראה הפורמאלית נלקחה ע"י הציבור — הרי שהוא רשאי לקבוע את דרכו של חינוך זה ואת מקומו ע"פ שיקולים של טובת הציבור וטובת הילד. מאידך, אם האחריות נחלקת בין ההורים לציבור — האם ניתן לכפות על ההורים לשלוח את ילדם למקום מסוים?

כדי לנסות ולברר פרט זה נבדוק את המשקל היחסי של תקנות אלו שנדונו לעיל. הגמ' (סנהדרין יז,ב) כותבת, שבאוכלוסיית עיר צריכים להיות מספר נושאי תפקידים ציבוריים, כדי שהישוב יקרא עיר, והם: שלושה ממונים על הצדקה, רופא, לבלר ומלמד תינוקות. משקל חיוב הקהילה בנושא החינוך זהה איפוא לחיובה להציב רופא. גם בגמ' שציטטה את דברי ר' יהושע בן גמלא (ב"ב כב,א) סובר רבא "שמתקנה זו ואילך — לא ממטינן ינוקא ממתא למתא", ורש"י מסביר: אלא יוכל (אחד ההורים) לכופ בני אותו מתא להושיב מלמדי תינוקות. כלומר, יכול בן עיר לכפות על כלל הציבור להקים ב"ס, גם כאשר שאר בני העיר מוכנים ואולי מעוניינים שילדם ילמד במקום אחר. יש לציין שאין כוונת התלמוד ללימוד פנימייתי, שהרי כבר נאמר לפני כן ברש"י שיוכלו לחזור בו ביום לביתם והדרך אינה מסוכנת. וכן אמר רבא בהמשך בגמ': "אבל מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן (מבית מדרש אחד לחברו מעבירים); ואי מיפסק נהרא, לא ממטינן (ואם מפריד נהר לא מוליכין); ואי איכא תיתורא (אם יש גשר רחב) ממטינן; ואי איכא גמלא (אם יש גשר צר) לא ממטינן." מדברי הגמ' אלו ניתן להסיק שרשאי אב לכפות על הציבור להשאיר את הילדים בביה"ס המקומי, והאחריות לחינוך הילדים משותפת לאב ולציבור.

הרמב"ם (הל' ת"ת ב,ו) כותב בענין זה:

מוליכין את הקטן ממלמד למלמד אחר שהוא מהיר ממנו בין במקרא ובין בדקדוק. במה דברים אמורים, כשהיו שניהם בעיר אחת, ולא היה הנהר מפסיק ביניהם. אבל מעיר לעיר או מצד הנהר לצידו אפי' באותה העיר אין מוליכין את הקטן, אא"כ היה בנין בריא ע"ג הנהר, בנין שאינו ראוי ליפול במהרה.

הסיפא של דברי הרמב"ם נובעת מדברי רבא בגמ' שצוטטו לעיל, אך מהיכן הרישוא? ואכן ר' יוסף קארו במקום (כסף משנה) מקשה זאת, וסובר שדין זה של הרמב"ם שיש להעביר את הילד ממלמד אחד למשנהו, מתייחס למחלוקת בגמ' מי עדיף, גרסן או פלפון — האם להעדיף בתכנית הלימודים את ההתפרסות לרוחב, או לעומק — בבחינת "סיני" או "עוקר-הרים". ומציין הכסף-משנה, שניתן להבין את דברי הרמב"ם בשני אופנים: או שהרמב"ם תולה את ההחלטה בידי מי להפקיד את חנוך הילד ברצון אביו של התינוק (ולכן בכותבו את חובות האב כתב שמוליכין את התינוק ממלמד למלמד); או שכוונת הרמב"ם לפסוק הלכה — כיון שהמחלוקת לא הוכרעה, יש לשלוח את התינוק למי שמלמדו את שני הדברים כאחד.

הלחם־משנה כותב, שהרמב"ם ביסס גם חלק זה של דבריו על דברי רבא בגמרא. לפי דעה זו הרי פסק כאן הרמב"ם, שיש להעביר את הילד למלמד אחר שרמתו גבוהה יותר. ולעניננו — אין הדבר תלוי ברצון האב או ביכולתו. הציבור כופה על היחיד לא רק את עצם החובה לשלוח את ילדו, אלא גם את דרך ההוראה ורמת המורה.

בתלמוד הירושלמי (חגיגה פא ה"ז) נאמר (בתרגום חופשי):
 ר' יהודה הנשיא שלח לר' חייא ולר' אסי ולר' אמי, וביקשם לעבור בערי ישראל ולהתקין בהם מלמדי תורה ומשנה. הגיעו למקום אחד, ולא מצאו שם, לא מלמד תורה ולא מלמד משנה. אמרו לתושבי העיר: הביאו לנו את שומרי העיר! הביאו לפניהם את שומרי העיר. אמרו להם אותם חכמים: וכי אלו הם שומרי העיר? אין אלו אלא מחריביה. שאלו בני העיר: ומי הם שומרי העיר? אמרו להם: מלמדי תורה ומלמדי משנה הם.

מהתלמוד הירושלמי ניתן ללמוד שהתקנה אכן התפשטה אף בארץ ישראל. לא רק שנתקנו בתי ספר, אלא הותקן אף הפיקוח על תוכן הלימוד (תורה ומשנה).

ניתן א"כ להסיק, שהחינוך בישראל התפתח במשך ההסטוריה מחובה מוסרית לחובה משפטית. חובת החינוך היתה בתחילה חובה פרטית על האב, והתפתחה לחובת הקהילה.

על האופי המשפטי של התקנה, ואודות הסנקציות המתלוות למפר אותה, מצאנו בתלמוד הבבלי (שבת קיט, ב). לאחר שהגמ' דנה מדוע חרבה ירושלים, ולפי דעת רב המנונא "לא חרבה ירושלים, אלא כשכיל שבטלו בה תינוקות של בית רבן", כותבת הגמ':

ואמר ר"ל לר"י נשיאה: כך מקובלני מאבותי — ואמרו ליה מאבותיך — כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן, מחריבין אותה! רבינא אמר: מחרימין אותה.

הרמב"ם (הל' ת"ת ב, א) פסק:
 מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר. וכל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן, מחרימין את אנשי העיר, עד שמושיבין מלמדי תינוקות. ואם לא הושיבו, מחריבין את העיר. שאין העולם מתקיים אלא בהביל פיהם של תינוקות של בית רבן.

וכתב על כך הכסף־משנה, שהרמב"ם קיבל את שתי הגרסאות בגמ'. בשלב ראשון מחרימים, היינו: סנקציות אישיות, שיש להן השלכות בקשרי חיתון וכד'. ובשלב שני מחריבין את העיר.

חובת התשלום

על מידת אחריות הציבור לחינוך הילדים ניתן להסיק גם מהשאלה מי

ישלם עבור החינוך. אם נזכר שחובת התשלום מוטלת על ההורים, הרי שיש יסוד להניח שהם יקבעו מה ילמד הילד והיכן. בעוד שאם הציבור משלם למלמד, הרי שאחריות המלמד היא כלפי הציבור.

כאשר דנים אנו בשאלת שכר המלמד, חייבים להכנס לעובי הקורה הן בסוגיית שכרו והן בסוגיית מעמדו החברתי. באופן פרדוקסאלי — ככל ששכרו עולה, עולה גם מעמדו החברתי; ומאידך גיסא, ככל ששכרו דל, הרבים מצווים לכבדו. בתלמוד הבבלי (ב"ב ז,ב) נאמר: "ומצדיקי הרבים כסוככים לעולם ועד — אלו מלמדי תינוקות." וכן (ע"ז ג,ב): "בשעה רביעית יושב הקב"ה ומלמד תינוקות של בין רבן." ובמדרש (ויקרא רבה ל) נאמר: "מלמדי התינוקות עתידין לעמוד לימינו של הקב"ה."

ר' בצלאל לנדוי ("מעמדו של המלמד בישראל", שבילי החינוך תשכ"ד עמ' 20) כותב על הגאון אהרון בן מאיר, שפונה מארץ ישראל לכבל (לפני כאלף שנים) וכותב: "לכל המוני קהילות אחינו בני ישראל הדורים במדינות שנער: הרבנים, זקנים וראשי בנסיות ומלמדים וחזנים." וכן במצבתו של ר' שמואל בן הקדוש ר' יוסף — "אשר נהג החדרים ימים רבים באמונה." ר' יוסף תאומים היה חותם את שמו "יוסף מקרי דרדקי". על הבעש"ט מסופר שהיה מוליך תינוקות לבית המדרש, ומזמר עמהם; ואמר, שהיתה נחת רוח בשמים משירה זו כמשירת הלווים.

בידי המלמד הופקד עיצוב דמותו של הדור הבא, ומכאן האחריות הכבדה שרובצת על כתפיו. על רקע זה ניסו הקראים בימי הביניים לנצל את המלמדים ולהפיץ תורתם. פרופ' צבי שרפשטין ("מעמד המלמד בישראל", ספר השנה ליהודי אמריקה, כרך ו, תשב, עמ' 180) מבליט את מעמד המלמד בישראל ביחס למעמדו בעמים אחרים. הפרגו ביוון וברומא היה העבד. כאשר אתונאי מספר על אדם שנעלם, היה אומר ודאי מת או נעשה מלמד תינוקות. את העבדים הפקחים היו ממנים על משק הבית והספינות, בעוד שאת "אטומי המזח" היו עושים לפדגוגים. הגראמאטיסט האתונאי היה מלמד בעד ארוחה; והמלמד ברומא היה עבד שהיה מביא את שכרו לאדונו. לעומת זאת מעמדו בישראל היה מורם מעם. פרופ' שרפשטין מוסיף, שמאמרי החכמים המפליגים בשבחיו של המלמד אינם יכולים לשמש ראיה חותכת, ומוכיח זאת מהיחס אל פועלי זמננו, "שהכל מדברים בשבחם, אך אינם רוצים להשתדך אליהם". רמת שכרם היא הקובעת את מעמדם החברתי, ועל כן חייבים אנו לדון בשאלת שכרו של המלמד.

בצלאל לנדוי ("מעמדו של המלמד בישראל", שבילי החינוך חוב' רב, תשב, עמ' 67) מזכיר את הכרזתו של משה (דברים ד,ה) "ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר ציוני ה'", ולמדו מכאן חז"ל (נדרים לו,א): "מה אני בחינם, אף אתם בחינם" — כלומר, אסור למלמד לקבל שכר. לפי התלמוד הירושלמי (נדרים פ"ד ה"ג) איסור ההוראה בשכר חל רק על הוראת חוקים ומשפטים (תורה שבעל פה) ולא על מקרא ותרגום; וכן שנאסר לקבל שכר

עבור ההוראה, אך הותר לקבל עבור שמירתם של הילדים שלא ינזקו — "שכר שימור".

בתלמוד הבבלי (בכורות כט,א) אנו מוצאים מחלוקת בין רב ור' יוחנן, הסוברים שנאסר על מלמד לקבל שכר, לבין שמואל, הסובר "במנהג תליא מילתא" — הדבר תלוי במנהג. פרופ' שרפשטיין כותב, שמלמדי התינוקות לא יכלו לעמוד בגזרה לא ליטול שכר, שכן מחד גיסא לא יכלו לקבל שכר, ומאידך גיסא לא יכלו לעסוק באומנות אחרת, כיון שחייבים היו להקדיש את כל זמנם להוראת התינוקות. בשל מצבם זה הבדילו בין תורה שבכתב לבין תורה שבעל-פה.

בין אם נסבור כר' בצלאל לנדוי, שהיתה זו התפתחות פרשנית, ובין אם נסבור כפרופ' שרפשטיין, שהיתה זו התפתחות שמניעה אנושיים, החלו לשלם שכר למלמדים. בתחילה קבלו המלמדים את שכרם מידי ההורים. הורה שיכול היה — שלח את בנו ללמוד, והורה שלא היה יכול לא שלח. היו מלמדים בודדים, שבנוסף לתלמידים בשכר לימדו גם בני עניים, כנאמר בתלמוד הבבלי (תענית כד,א):

מעשה רב, שנודמן למקום אחד שהיתה שם בצורת, וגזר תענית ולא ירדו גשמים. ירד לפני ש"צ, אמר "משיב הרוח" — ונשבה רוח; "מוריד הגשם" — וירדו גשמים. אמר לו: "מה מעשך?" אמר לו: "מלמד תינוקות אני, ומקריא לבני עניים כלבני עשירים. ומי שאי אפשר לו לשלם, איני נוטל ממנו כלום. ויש לי ציר של דגים, וכל מי שבועט, אני משחדו בדגים ומשדלו, עד שהוא בא וקורא."

מה היה גורל המלמד כאשר קיבל שכרו מההורים? בנוסף להוראת הבנים בימי חול ושבתות היה חייב לשאת ולתת עם ההורים, שלא תמיד שילמו לפי מה שהבטיחו. ואף חייב היה לעסוק בצרכי ציבור אחרים, כחון וכדו'.

בזמן התלמוד, ולאחר שתקנות ר' יהושע בן גמלא ושמעון בן שטח התקבלו, החל המלמד לקבל שכר מהקהילה. הגמרא (כ"ב כא,ב) כותבת: "מקרי ינוקא, שתלא, טבחא, אומנא, וסופ מתא — כולם כמותרים ועומדים דמי." והרמב"ם (הל' שכירות יז) פוסק:

הנוטע אילני לבני המדינה שהפסיד, וכן טבח של בני העיר שנבל הבהמות, ומקיו דם שחבל, והסופר שטעה בשטרות, ומלמד התינוקות שפשע בתינוקות ולא למד או שלמד בטעות — מסלקין אותו בלי התראה, שהן כמותרין ועומדין — הואיל והעמידו אותן הציבור עליהן.

סיפא זו של דברי הרמב"ם מדיגישה שכל הנ"ל מקבלים שכרם מקופת הציבור, שכן זו המשמעות היחידה לדבריו — "הואיל והעמידו אותן הציבור עליהן". כך מצינו גם אצל הרב בעל התניא (שו"ע הרב הל' ת"ת פ"ב):

כי כן היתה עיקר תקנת חכמים: להושיב מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר, ובין גדולה ובין קטנה; ולהטיל שכר מלמדי כל התינוקות

שבעיר, בין עשירים ובין עניים, על כל הקהל שבעיר כל אחד כפי השגת ידו, אפי' מי שאין לו בנים, כשאר נתינות הקהל שהן לפי ממון. ושכר מלמדי התינוקות, תקנת חכמים היתה, לפרוע מקופת הקהל בעד כל התינוקות שבעיר, בני העשירים והעניים יחד.

בתקנה מאוחרת יותר חזרו ההורים בעלי היכולת ושילמו את שכר הלימוד. ר' בצלאל לנדוי מציין הבדל בין קהילות המזרח, בהן הוסיף המלמד לקבל את משכורתו מקופת הציבור, לבין קהילות אירופה, בהן חדל המלמד לשמש כפקיד הציבור, וקיבל שכר אינדוידואלי מתלמידיו.

בספרד — כותב ר' מאיר אבולעפיה (מקורות לחינוך ב.נו) — ומלמדי תינוקות, שאמרו בהם, מתקופת יהושע בן גמלא ואילך, כופין בני העיר זה את זה שיהיו מושיבין מלמד תינוקות בכל עיר ועיר, ונראה לי, כי שכר מלמדי התינוקות בעיירות קטנות, שאין יכולים היחידים לתת, כי הוא על הקהל לפי ממון, לא על אבותיהם של הנערים בלבד, כי אינם יכולים על זה. בעיירות הקטנות, איפוא, המשכורת תשולם מקופת הציבור, וההורים ישלמו מיסים מדורגים — לפי ממון.

אנו יודעים, שיהודי ספרד הטילו מס על הבשר לצרכי תלמוד תורה. ר' בחיי (כד הקמח, קמט) כותב: וכיון שהודענו על מעלת התורה שהיא עיקר הכל, ראוי שיחזיקו הגבאים בענין תלמוד תורה, ושיתדלו להעמיר התינוקות אל ביה"ס ... ולפיכך מנהיגי הקהל שבכל עיר ועיר חייבים להתעסק במצווה זו.

מלמדי התינוקות צריכים לחזור אחר התלמידים, והם הקובעים את שכרם. באספת שלוחי הקהילה בקשטיליא (מקורות לחינוך ב.נח) נתקבלו תקנות רבות, וביניהן —

עוד אנו מתקנים, שכל הקהל מן חמשה עשר בעלי בתים יהיו מתחייבים להחזיק מלמד תינוקות הגון, שילמד את בניהן פסוק, ושיתנו לו הספקתו המתאימה לפי מספר נפשות ביתו, לחם לאכול ובגד ללבוש, ושיהיו מחויבים הורי הילדים למסור את בניהם למלמד הנוכח. ואם לא יספיק למלמד להוצאות ביתו מה שיתנו לו ההורים, מחויבים הקהל להשלים למלמד את הדרוש ...

מצב דומה שרר באיטליה. המומר עולו מוריסני כותב בספרו דרך-אמונה (VIA DELLA FIDA — מקורות לחינוך ב.סה):

כל עדה יש לה תלמוד תורה משלה על חשבונה, עם מלמדים מבני העדה המלמדים ומסבירים את כתבי הקודש בשפתם. המלמדים נתמכים ע"י ועד העדה, הדואג להם מאוד.

בתקנות תלמוד תורה מווירוגיה (מקורות החינוך ב.קכו) נאסר על המלמדים לקבל שכר לימוד מיחידים, ונאסר על בעלי הבתים לשלם שכר לימוד

למלמדים —

אך שכרם ינתן להם מידי הממונים, מתיבת גזירות הכללית אשר בידם, למען יהיו כל אפיי ותלמידיהון שוין להם לטובה, ולא יכשלו בעוון היכר פנים בהוראתם, אלא כל מעשיהם יהיו לשם שמים. הקהילה מכירה בעובדה, שאם יהיו בעלי בתים שמשלמים באופן פרטי למלמד, גדל הסיכון שישא פנים לילדיהם. בשל עיקרון השויון הוחלט לאסור על המלמד לקבל שכר לימוד פרטי, ולאסור על בני הקהילה לשלם.

נמצאנו למדים, שבאיטליה וספרד היתה הקהילה אחראית על חינוך הבנים, והיא זו שקבעה מי יהיה המורה, מה ילמד והיכן ילמד כל ילד.

שונה היה המצב בקהילות אשכנז. בשו"ת מהר"ם מרוטנברג (מקורות החינוך א, כג) פוסק המהר"ם:

מלמד שחלה, יקח שכרו וישלם. מלמד שחלה ד' חדשים או ג' — אם שכרוהו לקיץ או לחורף בלבד וחלה מיעוט זמן שכירותו, נראה דאין חייב להשלים, אלא נותן לו שכרו משלם. וכן ראובן ושמעון ששכרו את לוי ללמד בניהם, והקדימו לו שכר תקופה אחת, ולאחר ה' שבועות מת בנו של ראובן ותובעו לוי ליתן לו שכר — נראה דחייב לתת לו שכרו.

שכר המלמד משולם ע"י ההורים ואחריותו היא כלפיהם. מצב דומה שרר בפולין וברוסיה. בפולין היתה התחרות כה רבה, עד שנאלצו לקבוע תקנון ולאסור על מלמד ללמד יותר משתים עשרה שעות, ולבעל-הבית אסור לשלם יותר מ-4 זהובים. ר' בצלאל לנדוי (שבילי-החינוך, תשכ"ד עמ' 220) מצטט את רבינו תם,

שבמקום שאין מספיקים כמה שנותנים למלמדים של התינוקות, שאין מספיק ההקדש, שאין שם כל כך — יקחו משאר הקשת שהניחו נוחי הנפש עבור נשמתן, ויתנו למלמדים.

היוצא מכך, שאף בארצות אשכנז, אע"פ שעיקר שכר הלימוד היה מוטל על ההורים, בכל זאת יש לציבור ענין בכך. לעניננו: נוצר שיתוף אחריות בין הקהילה להורים.

בדורנו מוצאים אנו בפסקי-דין מכית הדין הרבני בשנת תשכ"ד (פד"ר ח"ו, מביהד הרבני האזורי בירושלים) בו תבע גבר את אשתו לחייב את בנו ללמוד בישיבה מסוימת בירושלים, ולא בכני-ברק, וכן לפטור אותו מחלק מתביעת מזונותיה. בית הדין נזקק לדון בשאלה מי אחראי ללימודי הבן, ומי משלם על לימודיו. אם האב משלם, והוא האחראי לחינוכו — יתכן שביה"ד יחייב את הבן ללמוד היכן שרוצה אביו. פסק הדין מצטט את הרמ"ה (יד רמה ב"ב בא"א) אשר כתב על תקנת ר' גמלא, שהשכר של המלמד על הציבור — שאם לא משלמים כסף, לא שייך לאמר "מושיבין". וא"כ יש לאמר דהאב פטור מליתן שכר.

בהמשך פסק הדין כותב הרב שפירא:

באמת מדינא דאורייתא האב צריך ללמד את בנו גם בשכר. ועל בן יש לאמר שתקנת יהושע בן גמלא לא באה לחייב את אנשי העיר, שהם יהיו חייבים לשלם שכר המלמד. אלא עיקר התקנה היתה שלא יהיה כמו לפני זה, שענין זה היה מסור רק להורים ולא לציבור, אלא שגבאי העיר יהיו חייבים לטפל בזה ולמנות מלמד בעיר. ובנוגע לשכר — הוא אמנם מוטל על ההורים בלבד, ולא על העיר. אלא שלפני התקנה לא היו הגבאים כופים אותם לשלם שכר המלמד במשותף; ואילו לאחר התקנה כופים אותם לשלם במשותף ... ואע"ג שמבואר במהרי"מ מין דגם לבנות בית חתונות כופין לכל אחד גם אם אין לו בן, יש לאמר דשאני הכא דגם לפני התקנה היה חיוב על האב לשלם שכר לימוד, ולכן לא באה התקנה להפקיע חיוב ממון שמוטל עליו.

כלומר, ההורים משלמים את שכר המלמד, אך שלוחי הציבור עוזרים בכפיה לשלם.

אחר כך דוחה זאת הדיין, ומצטט את הרשב"א הסובר שמתקנת ר' יהושע בן גמלא היתה שקופת העיר משלמת בעד המלמד —

ולפי"ז יהיה נפקא מינה, שבאמת ההורים משלמים כפי הראוי לפי השיעור שנופל לחלקם, ואנשי העיר חייבים מכח חיוב התקנה להשלים שכרו של המלמד.

כלומר, הרי זו מעין פשרה — ההורים משלמים, ובני העיר משלמים את השכר. ואכן הרמ"א (חו"מ קס"ג) סובר, ש"במקום שבני העיר מושיבין מלמד תינוקות, ואין אבותיהם של תינוקות יכולים לשכור לבניהם, ויצטרכו הקהל ליתן השכר — גובין לפי ממון". הרי מפורש, שגם לאחר התקנה האב חייב לשלם השכר בשביל המלמד, והמסקנה מכך שהוא האחראי לחינוכו.

עיון מעמיק יותר בפסה"ד יגלה "פנים חדשות" — אמנם האב חייב לשלם את שכר הלימוד, אך האם הוא האחראי ללימוד בנו? בסיכום פסה"ד (פסקה 115) נאמר בסעיף ב': "שני הבנים ימשיכו ללמוד בישיבת פוניבז' בבני-ברק, ואין רשות לאף אחד מן ההורים להפריע להם בלימודים". ובסעיף ד' — "האב ישלם לאם את כל התחביביותיה הכספיות לישיבת פוניבז'. האב תבע להעביר את בנו לישיבה בירושלים, ואעפ"י שבית-המשפט פסק שעל האב לשלם עבור חינוכו, בכל זאת אין האב רשאי להעביר את בנו מישיבה זו לאחרת". פסיקה זו נובעת מעקרון טובת הילד, אך עדיין נשאלת השאלה אם חיוב האב לשלם שכר לימוד מקנה לו את הזכות הבלעדית לקבוע את מקום לימודי בנו; או שהקהילה אחראית על חינוך הבנים, והיא זו שמחייבת את האב לשלם עבור לימודיו — כלומר, הפרדה בין חובת הדאגה לחינוך לבין התשלום עבורו.

יש לציין שבפסקדין זה היו מספר טיעונים בזכות ההגנה. כגון: האב שב מחוץ לארץ, ויתכן שיחזור לשם; בישיבה בה לומד הבן הצעיר, לומד גם

אחיו הבכור שיעזור לו; האב לא הופיע לדיונים קודמים, בהם ניסו הדיינים לפשר בין העמדות; האב תלה את תשלום המזונות ושכר הלימוד בכך שהבן יגור עימו, ובית-הדין הסיק מכך שהאב רוצה לכפות על הבן ללמוד במקום מסוים, וזאת כדי שייגור עמו. מן האמור לעיל נראה לי, שלא ניתן להסיק שהאב אחראי לחינוך בנו, שאם לא כן מה לבית-הדין בכך? יכול בית-הדין לעסוק בשאלה ברשות מי יגור הבן, וכן בשאלה של רצון האב מול טובת הילד.

מסקנות

- א. לאחר תקנת ר' יהושע בן גמלא ושמעון בן שטח, הקהילה חייבת לדאוג למקום לימודים עבור ילדיה.
- ב. הדין דמושיבין מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר אינו תלוי כלל אם יש תינוקות שהולכים ללמוד אצלו או לא (מסקנת הרב דבורץ).
- ג. משכורתו של המלמד משולמת לו בדרך כלל מן הקהילה בלבד. בארצות אשכנז ובציבור מסוים בארץ — ההורים משלמים.
- ד. גם כאשר ההורים משלמים, האחריות לפרנסת המלמד הינה על הקהילה, שכן נאסר על המלמד ללמד מעל מכסת שעות מסוימת, ונאסר על ההורים לשלם מעבר לסכום מסוים, כדי שלא ישא המלמד פנים לילדים. כלומר, גם אם ההורים משלמים, הדבר נעשה בתוך המסגרת של הקהילה.
- ה. לפנינו שילוב של זכות וחובה ואחריות משותפת — הקהילה דואגת למקום חינוך, למלמדים ואף מפקחת על רמתם. אחריות המלמדים הינה כלפי ההורים וכלפי הקהילה.
- ו. במקרים בהם רצון ההורה סותר את עקרון אחריות הקהילה — עקרון אחריות הקהילה גובר. כגון, כאשר האב רוצה לשלוח את ילדו למקום לימודים אחר (ועקרון טובת הילד אינו מכתוב כלל את מקום לימודיו) ושליחתו למקום זה תפגע בטובת הקהילה (רמת הנשאים תרד, או לא ישאר מספר מספיק של תלמידים — בעית תקן) — רשאי הציבור לכפות על האב לשלוח את ילדו למקום בו חפץ הציבור. יש לציין, שמסקנה זו מתייחסת רק לרצון האב מול עיקרון טובת החברה, מסקנה שונה תהיה כאשר רצון הקהילה ואף רצון האב מתנגשים עם עיקרון טובת הילד.